

PARTIJEN IN EEN POLITIEKE RUIMTE

H. Pellikaan¹

1. Inleiding

De verkiezingen van de Tweede Kamer van 15 mei 2002 zijn in een aantal opzichten opmerkelijk geweest. De paarse partijen verloren 43 van de 97 zetels. Het CDA werd met afstand de grootste partij (van 29 naar 43 zetels), terwijl het vóór de verkiezingen de derde in grootte was. De nieuwe partij van W.S.P. Fortuyn, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), werd ineens de tweede partij door met 26 zetels de Kamer binnen te komen. De verschuiving van het aantal zetels in de Tweede Kamer is niet alleen voor de geschiedenis van het Nederlandse parlement ongekend groot, ook voor Europese begrippen is de uitslag bijzonder. De verkiezingen van 2002 staan op de vierde plaats op de West-Europese lijst van de grote verschuivingen.² Naast de verschuiving van het aantal zetels, zijn de verkiezingen van 15 mei 2002 bijzonder vanwege de moord op Fortuyn op 6 mei 2002.

De ‘nieuwe politiek’ van Leefbaar Nederland (LN) en de LPF heeft de campagne van 2002 volledig beheerst. Fortuyn domineerde eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en vervolgens van de LPF met zijn thema’s de verkiezingscampagne.³ Met de presentatie van zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* opende hij een frontale aanval op het neoliberale beleid van de paarse coalitie. Kernpunt van zijn kritiek op paars was de verslonzing van de collectieve voorzieningen.⁴ Met name op het terrein van de dienstverlening in de gezondheidszorg en het onderwijs had het paarse beleid vooral geleid tot een grotere bureaucratie, terwijl de kwaliteit van de dienstverlening slechter was geworden. Ook de liberalisering van nutsbedrijven – zoals de spoorwegen en de kabeltelevisie – zou volgens de retoriek van de privatisering leiden tot een verlaging van de prijs en een verbetering van de dienstverlening, maar het tegendeel bleek het geval.

Naast aanmerkingen op de economische politiek van de paarse coalitie, kwam Fortuyn met een nog veel hardere kritiek op het beleid ten aanzien van de multiculturele samenleving. Hij pleitte voor directe stopzetting van de instroom van nieuwkomers en waarschuwde bovendien voor

de gevaren van de ‘islamisering’ van de Nederlandse samenleving. Hoewel de politici van de gevestigde partijen – met uitzondering van het CDA – de opvattingen van Fortuyn afdeden als rechts-extreem, was zijn kritiek op de multiculturele samenleving reeds *salonfähig* geworden. Door uitlatingen van de toenmalige VVD-leider F. Bolkestein in de jaren negentig en door het debat dat volgde op de geruchtmakende bijdragen van de publicist P. Scheffer (PvdA) over het ‘multiculturele drama’ in *NRC Handelsblad* in 2000, en bovenal door de aanslag van de moslim-fundamentalisten in de Verenigde Staten op 11 september 2001, waren de thema’s van Fortuyn niet langer een politiek taboe.⁵

Met het wegvallen van het taboe op het uitspelen van de ‘buitenlanderkaart’, bleek Fortuyn in staat de onvrede onder de burgers over het paarse beleid te mobiliseren en te kanaliseren. Na het klinkende resultaat van Leefbaar Rotterdam in de Rotterdamse gemeenteraadsverkiezing van 6 maart 2002 en zijn succesvolle optreden tijdens het lijsttrekkersdebat dezelfde avond, had Fortuyn de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen bepaald. Het optreden van PvdA-leider A.P.W. Melkert en VVD-aanvoerder H.F. Dijkstal tijdens dat debat werd door vriend en vijand beschouwd als een deconfiture. Vanaf dat moment ging het niet meer om de vraag of Melkert of Dijkstal de nieuwe minister-president zou worden, maar of Fortuyn het inderdaad waar kon maken wat hij steeds riep, namelijk dat hij de nieuwe premier zou worden.

Voor de beschrijving en analyse van de veranderingen in de Nederlandse politiek is het nodig de verkiezingen van 2002 zorgvuldig in kaart te brengen. Daarbij zal vooral gekeken moeten worden naar de rol en invloed van de media op het optreden van Fortuyn. Daarnaast zal het kiezersonderzoek inzicht moeten geven in welke aspecten bepalend zijn geweest voor het electorale succes van de LPF. Het eerste onderzoek op dit terrein wijst erop dat de uitspraken van Fortuyn over het terugsturen van de asielzoekers en de noodzaak dat allochtonen zich moeten aanpassen aan de Nederlandse samenleving, voor de LPF-kiezers de belangrijkste reden waren om op Fortuyn te stemmen.⁶

In deze beschouwing wordt een ander aspect onder de loep genomen dat ook van belang is voor een beter begrip van de Nederlandse politiek, namelijk het onderzoek naar de verkiezingsprogramma’s van de politieke partijen. Aan de hand van een inhoudsanalyse van deze programma’s kunnen de posities van de partijen in een politieke ruimte empirisch worden vastgesteld. Om te kunnen nagaan wat de politieke gevolgen van Fortuyns thema’s voor de positie en de onderlinge verhouding van partijen in 2002 zijn geweest, zal in de volgende paragraaf eerst de situatie van de ‘oude politiek’ worden beschreven aan de hand van de programma’s van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Uit

empirisch onderzoek van deze programma's blijkt dat in dat jaar de positie en de onderlinge relaties tussen de partijen overeenkomen met het model van de 'ideologische driehoek'.⁷ Deze driehoek wordt gevormd door drie dimensies: een economische, een ethische en een communitaristische. Het model, dat in de volgende paragraaf wordt gepresenteerd, illustreert de positie van de socialistische, de liberale en de confessionele stromingen die de Nederlandse politiek in de twintigste eeuw hebben gedomineerd.⁸

In de derde paragraaf wordt uiteengezet op welke wijze de thema's van Fortuyn het model van de ideologische driehoek hebben getransformeerd tot een tweedimensionaal model. Het tweedimensionale model brengt de belangrijkste thema's van de verkiezingen van 2002 met elkaar in verband en geeft de *politieke ruimte* weer waarin de politieke concurrentie van partijen in die periode plaatsvindt.⁹

De kritiek van Fortuyn op de 'puinhopen van paars' op het terrein van de gezondheidszorg en het onderwijs kunnen worden verwerkt in de economische dimensie. Met zijn commentaar stond hij overigens niet alleen; ook GroenLinks en de SP vochten het neoliberale beleid van de paarse coalitie aan. Het unieke in de opstelling van Fortuyn is gelegen in de kritiek op het ontbreken van een cultureel beleid voor het behoud van de Nederlandse identiteit. De nadruk van Fortuyn op de bescherming van de Nederlandse identiteit kan worden opgevat als een aanpassing van de communitaristische dimensie. In plaats van de instandhouding van gemeenschappen op microniveau, zoals de christen-democraten voor ogen staat, is de politiek van Fortuyn gericht op het behoud van de Nederlandse identiteit, op macroniveau. Nederland moet volgens Fortuyn de christelijk-joods-humanistische waarden en normen herstellen en zich beschermen tegen de islamisering van de eigen cultuur.¹⁰ Met deze Nederlandse variant op de 'clash of civilizations' van de Amerikaanse politicoloog S.P. Huntington heeft Fortuyn de verkiezingscampagne van 2002 beheerst en de micro-communitaristische dimensie van 1998 doen vervangen door een macro-communitaristische oriëntatie in 2002.¹¹ De verschuiving van de aandacht voor het microniveau (het christen-democratisch gemeenschapsdenken) naar het macroniveau (met Nederland als gemeenschap) past in de politieke filosofie van het communitarisme.¹² In dit artikel wordt echter de term *culturele dimensie* gebruikt voor het model van 2002, in plaats van de aanduiding macro-communitaristische dimensie. Voor het model van 1998 blijft de term communitaristische dimensie gehandhaafd.

Tijdens de verkiezingscampagne speelden de ethische issues nagenoeg geen rol, omdat het CDA de nieuwe, door de paarse coalitie bewerkstelligde status quo op dit terrein nauwelijks ter discussie wilde stellen. Voor de beschrijving en de analyse van de politieke tegenstellingen

tijdens de campagne volstaat daarom een tweedimensionaal model, waarin de politieke partijen worden geplaatst aan de hand van een economische en een culturele dimensie. Ten slotte wordt de politieke ruimte van 1998 en 2002 met elkaar vergeleken waardoor een antwoord kan worden gegeven op de vraag wat de politieke gevolgen zijn geweest van de verkiezingen van 2002.

2. De ideologische driehoek van 1998

De plaats die de politieke partijen ten opzichte van elkaar innemen ten tijde van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 kan worden weergegeven in de vorm van een ideologische driehoek. Die positie van de partijen wordt in dit model bepaald aan de hand van dimensies die een centrale rol spelen in de respectievelijke stromingen.

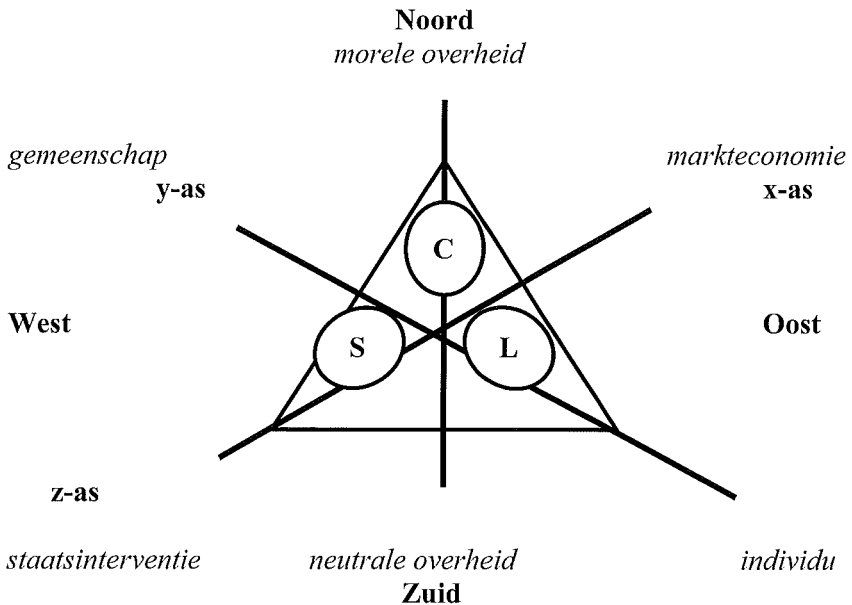
Voor de confessionele partijen spelen de ethische vraagstukken een belangrijke rol. Anders gezegd, het primaat van de confessionele partijen ligt bij het christelijk geloof.¹³ Zij zijn voor een morele overheid, die waakt over de ethische vraagstukken in een samenleving. De confessionele partijen wijzen aldus de neutrale overheid af, die de uiteindelijke beslissing over ethische zaken aan het individu overlaat. Het primaat van de socialistische partijen ligt bij de bestrijding van sociaal-economische ongelijkheid.¹⁴ Door middel van staatsinterventie in de economie wordt de ongelijke uitkomst van de markt, die kan leiden tot een structurele onrechtvaardigheid, ongedaan gemaakt. De overheid krijgt zo een rol toebedeeld in de markteconomie in te grijpen. Binnen de context van de Nederlandse samenleving betreft het een staatsinterventie binnen smalle marges en niet om hervormingen in de richting van een planeconomie. Voor de liberale partijen ligt het primaat bij de individuele vrijheid.¹⁵ Het liberalisme verkiest een geïndividualiseerde samenleving, waarin de overheid zo veel mogelijk ruimte laat aan de keuzevrijheid van het individu. Liberalen zijn niet tegen collectieven als zodanig, maar wel tegen institutionele arrangementen waardoor de besluitvorming in handen zou komen van gemeenschappen, zoals verenigingen en het maatschappelijk middenveld.

De ideologische tegenstelling tussen de confessionele, socialistische en liberale partijen wordt gemodelleerd door drie dimensies die elk het primaat van de drie partijfamilies vorm geven. Deze drie zijn: (i) de ethische dimensie met de twee polen: morele overheid en neutrale overheid; (ii) de economische dimensie met de twee extremen: staatsinterventie en markteconomie; en (iii) de communitaristische dimensie met de tegenstelling: individu en gemeenschap. De positie van de politieke partijen van de hoofdstromingen wordt niet alleen bepaald door hun respectievelijke primaire dimensie, maar ook door de twee andere

dimensies. De ideologische driehoek in figuur 1 presenteert de verhouding tussen de drie dimensies en de configuratie van de partijfamilies in de politieke ruimte.

De ideologische driehoek brengt de politiek-theoretische kenmerken van confessionelen, liberalen en socialisten met elkaar in verbinding. De politieke theorie van de confessionelen koppelt het primaat van de morele overheid aan een voorkeur voor een markteconomie en aan de soevereiniteit van de eigen gemeenschap of kring. De liberalen combineren het primaat van het individu met een voorkeur voor een markteconomie en een neutrale overheid. De socialisten ten slotte verenigen het primaat van de economie met een neutrale overheid en een corporatistische vormgeving van een gemeenschap.

Figuur 1. De ideologische driehoek

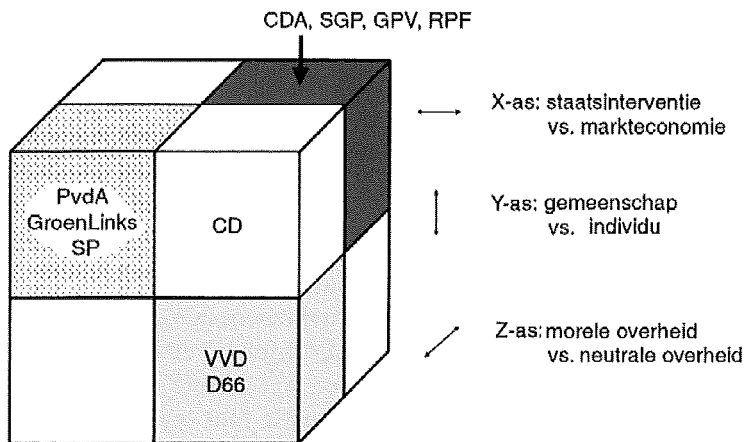
Deze combinatie van ideologische voorkeuren van de drie partijfamilies wordt door de ideologische driehoek in beeld gebracht (zie figuur 1). De confessionelen (C) zijn bovenin de driehoek geplaatst, waar het primaat voor een morele overheid (de noordkant van de ethische dimensie), een notie van gemeenschap (de noordwestkant van communitaristische dimensie) en een markteconomie (de noordoostkant van de economische dimensie) samenkomen. De ideologische positie van de liberalen (L) is rechtsonder in de driehoek afgebeeld, waar het primaat van het individu (de zuidoostkant van de communitaristische dimensie), de

neutrale overheid (de zuidkant van de ethische dimensie) en de markteconomie (de noordoostkant van de economische dimensie) verenigbaar zijn. De ideologische positie van de socialisten (S) is linksonder weergegeven, waar staatinterventie (de zuidwestkant van de economische dimensie), de neutrale overheid (de zuidkant van de ethische dimensie) en een notie van gemeenschap (de noordwestkant van communitaristische dimensie) gecombineerd kunnen worden. De positie die de partijen in figuur 1 innemen, wordt in grote lijnen bevestigd door de inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van 1998.¹⁶

Er is echter één partij in 1998 die in figuur 1 een positie bezet die moeilijk te interpreteren is. De Centrumdemocraten (CD) heeft een positieve score op de x-as (een voorkeur voor de markteconomie), een positieve score op de y-as (een voorkeur voor de gemeenschap) en een gematigde negatieve score op de z-as (een keuze voor de neutrale overheid). Het probleem is nu dat in figuur 1 deze combinatie niet 'bestaat'. Bij een projectie van een driedimensionaal model naar een plat vlak, zoals in figuur 1, verdwijnen er altijd twee domeinen.¹⁷ Dit probleem doet zich niet voor bij een kubus (zie figuur 2): in het driedimensionale model kunnen alle acht theoretisch denkbare combinaties worden weergegeven. Voor het empirisch onderzoek naar de positie en onderlinge verhouding van politieke partijen is de kubus in figuur 2 daarom een geschikter model dan de driehoek in figuur 1.

Figuur 2 presenteert de resultaten van de inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van 1998. Aan de hand van economische items (zie de bijlage) is vastgesteld dat de socialistische partijen een negatieve score hebben op de economische dimensie (min op de x-as), een positieve score op communitaristische dimensie (plus op de y-as) en een negatieve score op de ethische dimensie (min op de z-as). De positie van de PvdA, de SP en GroenLinks in de kubus van 1998 is dan ook links (x), boven (y) en vooraan (z). De vier christelijke partijen hebben een positieve score op de economische dimensie (plus op de x-as), een positieve score op de communitaristische dimensie (plus op de y-as) en een positieve score op de ethische dimensie (plus op de z-as). De positie van het CDA, de SGP, het GVP en de RPF in de kubus is rechts (x), boven (y) en achteraan (z). De twee liberale partijen hebben een positieve score op de economische dimensie (plus op de x-as), een negatieve score op de communitaristische dimensie (min op de y-as) en een negatieve score op de ethische dimensie (plus op de z-as). De positie van de VVD en D66 in de kubus is rechts (x), onder (y) en vooraan (z). Het empirisch onderzoek naar de positie van partijen op basis van het onderzoek van de inhoud van hun verkiezingsprogramma levert een resultaat op dat de theorie van de ideologische driehoek bevestigt.¹⁸

Figuur 2. Model van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998

Deze uitkomst is overigens in een aantal opzichten een bevestiging van de theorie der partijstelsels van de politicoloog G. Kuypers: “Die theorie houdt in dat het uiteindelijk beginselen zijn, die een partijstelsel doen functioneren. En de beginselen, die een partijstelsel goed doen functioneren, zijn slechts klein in getal: het zijn de vrijheid, de gelijkheid en de broederschap. Een partijstelsel werkt als er partijen zijn die zich eenzijdig door één van deze beginselen laten leiden. Zich eenzijdig door één van deze beginselen laten leiden, betekent niet de twee anderen verwerpen, want dat kan niet”.¹⁹ Op basis van deze drie beginselen onderscheidt Kuypers vrijheidspartijen (de liberalen), gelijkheidspartijen (de socialisten) en saamhorigheidspartijen (de confessionelen).

In de ideologische ruimte is de CD een ‘anomalie’, omdat deze partij afwijkt van de positie van de drie ideologische hoofdstromingen. Deze afwijking komt uiteraard doordat de CD zich niet onderscheidt of profileert op basis van de beginselen van de ideologische hoofdstromingen. De CD richtte zich vooral tegen de multiculturele samenleving en pleitte voor een zeer restrictief beleid ten aanzien van de instroom van migranten. Op grond hiervan kan de CD als een *single-issue* partij worden beschouwd.²⁰ Uit haar verkiezingsprogramma kan worden afgeleid dat zij in 1998 al voorstander was van een herziening van de multiculturele samenleving in de richting van een autochtone monocultuur.²¹ Dit standpunt was destijds echter nog een politiek taboe.

De kubus van het model 1998 is het referentiepunt om de omslag in de Nederlandse politiek sinds 2002 te beschrijven en analyseren. De politieke partijen die onderdeel zijn van de ideologische hoofdstromingen waren tot 2001 in staat om alle politieke vraagstukken te herleiden tot één van de drie dimensies. De sluimerende politieke en maatschappelijke

lijke sentimenten tegen ‘de socialen’ en het onderbuikgevoel van ‘eigen volk eerst’ konden echter niet adequaat worden gekanaliseerd door de traditionele partijfamilies.²² De gevestigde partijen hebben het onderwerp van de migranten politiek taboe verklaard, aangezien geen van hen het risico aandurfde politieke winst te behalen door dit thema op de agenda te zetten. De CD en haar leider J.G.H. Janmaat waren op hun beurt – mede door racistische uitlatingen van leden van de partij²³ – niet in staat de issues van de multiculturele samenleving en de instroom van migranten politiek bespreekbaar te maken.

Door de gebeurtenissen van ‘*nine eleven*’ kwam het debat over het multiculturele drama echter toch in het centrum van de politieke belangstelling te staan. De terroristische aanslag van moslimfundamentalisten heeft het politieke taboe volledig doen verdwijnen. Fortuyn heeft in 2002 met zijn thema’s hardop gezegd wat velen al jaren dachten.²⁴ Daarmee heeft hij de rol vervuld van katalysator die uiteindelijk tot een omslag in de Nederlandse politiek heeft geleid.

3. De politieke ruimte van 2002

In modellen van de politieke ruimte neemt de economische dimensie altijd een prominente rol in, aangezien veel issues in de politiek kunnen worden herleid tot de tegenstelling tussen economische vrijheid (markt) en economische ordening (staatsinterventie). Ook thema’s die door politieke partijen niet direct als een economisch item worden gepresenteerd noch door de kiezers als zodanig worden herkend, hebben vaak betrekking op deze tegenstelling. Tijdens de campagne van 2002 speelde bijvoorbeeld het thema van de wachtlijsten in de gezondheidszorg een belangrijke rol. In de verkiezingsprogramma’s wordt deze problematiek doorgaans gezien als het gevolg van jarenlange overheidsregulering, waarbij alle uitgaven van tevoren zijn gebudgetteerd. De oplossing voor de wachtlijsten is een nieuw stelsel voor de gezondheidszorg, waarin deze budgetfinanciering wordt vervangen door een vraaggestuurd stelsel. Het concrete thema van de wachtlijsten is daarmee een onderdeel van een meer abstracte vorm van de economische dimensie.

dimensies

Bij de economische dimensie gaat het om een aanpassing van de status quo binnen de smalle marges van de Nederlandse politiek. Er bestaan geen politieke partijen die voorstander zijn van ‘absolute economische ordening of van absolute economische vrijheid’.²⁵ De economische dimensie heeft zoals hierboven reeds aangeduid als linker-extreem de staatsinterventie en als rechter-extreem de markteconomie. Hoewel er

binnen de Nederlandse politiek geen voorstanders zijn van één van de twee extremen in theoretische zin (dat wil zeggen, een communistische planeconomie versus een libertaristische markteconomie), zijn er wel partijen te vinden op de uitersten van de empirische dimensie. De positie van de SP nadert het linker-extreem en de positie van de VVD valt volledig samen met het rechter-extreem. Deze uiterste posities betekenen dat de SP voor tien items voorstander is van meer economische ordening en de VVD voor dezelfde thema's voorstander is van meer markteconomie (zie de bijlage voor de items).

Aangezien er permanent sprake is van een schaarste van middelen, zullen politieke partijen zich altijd uitspreken over zaken die betrekking hebben op de tegenstelling tussen economische vrijheid en economische ordening. Dit betekent dat de economische dimensie een vast onderdeel uitmaakt van de politieke ruimte. Hieronder wordt een tweedimensionaal model gepresenteerd, waarin de thema's van Fortuyn in een afzonderlijke dimensie worden geplaatst. Uitlatingen over het mislukken van de multiculturele samenleving en de voorstellen voor een restrictief toelatingsbeleid voor nieuwkomers, vormen de culturele dimensie.

Fortuyn heeft zich expliciet gericht tegen de islamisering van de Nederlandse gemeenschap door twee zaken centraal te stellen. In de eerste plaats richtte hij zich tegen de komst van nieuwe migranten uit niet-westerse landen en ten tweede pleitte hij voor de inburgering van de oude migranten, waarin het herstel van de Nederlandse identiteit centraal stond. Zoals reeds vermeld heeft de aanslag door moslimfundamentalisten op 11 september 2001 in New York ertoe bijgedragen dat de uitspraken van Fortuyn niet langer meer werden geassocieerd met extreem-rechts. De ene pool van de culturele dimensie staat nu voor de verdediging van de *multiculturele samenleving*. Deze wordt gekenmerkt door een humaan opvangbeleid van nieuwkomers en de acceptatie van het behoud van de eigen culturele identiteit. De ander pool wordt gevormd door het pleidooi voor een *monoculturele samenleving*, waarin sprake is van een zeer restrictief opvangbeleid van nieuwkomers en het bestrijden van de islamisering van de cultuur.

Met deze twee dimensies is het ruimtelijk model van 2002 gedefinieerd met een economische dimensie (x-as) en een culturele dimensie (y-as). Aangezien in de verkiezingscampagne van het CDA ethische issues nauwelijks een rol speelden, volstaat voor de beschrijving en analyse van de politieke tegenstellingen daarom een tweedimensionaal model waarin de politieke partijen worden geordend op basis van een economische en een culturele dimensie.

methodiek van de plaatsbepaling

Voor het bepalen van de positie van een politieke partij op de twee dimensies is gebruik gemaakt van tien issues of items per dimensie (zie de tabellen in bijlage). Voordat wordt uiteengezet op welke wijze de ‘nieuwe politiek’ de onderlinge relaties tussen de politieke partijen heeft gewijzigd, dient nog een opmerking gemaakt te worden over het gebruik van het begrip verschuiving. De dimensies hebben niet het karakter van een absolute meetlat, waarmee de posities van partijen door de tijd heen en per land kunnen worden gemeten. De constructie van een politieke ruimte en de configuratie van de partijen is gebaseerd op een meetlat die contextafhankelijk is. Dit betekent dat de positie van de partijen afhankelijk is van de politiek-culturele context die per verkiezing en per land verschillend is.²⁶ Op basis van een vergelijking van het model 1998 met dat van 2002 kan men derhalve niet zeggen dat de VVD op zich verschoven is; men kan alleen zeggen dat de volgorde van partijen op een dimensie wel of niet is veranderd. Het is wèl mogelijk per model vast te stellen of de partijen zich in het midden van het politieke spectrum bevinden, of dat de partijen zich juist profileren door een extreem standpunt in te nemen.

Er zijn ook andere manieren om de positie van partijen op verschillende dimensies te bepalen. Men kan bijvoorbeeld aan kiezers vragen waar zij de partijen zouden plaatsen.²⁷ Een andere mogelijkheid is niet de kiezers te vragen naar de positie van partijen, maar deze vraag voor te leggen aan politici die zitting hebben in het parlement.²⁸ Een derde mogelijkheid is om aan experts op het gebied van de Nederlandse politiek te vragen om de partijen te positioneren.²⁹

Een vierde mogelijkheid is om in plaats van de positie van partijen indirect te meten aan de hand van de percepties van personen, die positie direct te meten met behulp van een inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma’s. In 1979 hebben leden van de Manifesto Research Group (MRG) een codering ontworpen voor de inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma’s.³⁰ In het Manifesto-project wordt voor een reeks van issues bepaald in hoeverre deze karakteristiek zijn voor een partij. De karakteristieke score van een issue (‘saliency score’) wordt berekend door te tellen in hoeveel zinnen het issue voorkomt en dit getal vervolgens te delen door het totaal aantal zinnen van het verkiezingsprogramma. Door deze berekeningswijze is de positie van een partij op een dimensie tevens afhankelijk van de omvang van haar verkiezingsprogramma.

Voor de meting van de positie van politieke partijen op één specifieke dimensie is het echter nodig een methode te ontwikkelen waarin het totale aantal woorden van het verkiezingsprogramma geen invloed

heeft. De positie van een partij ten aanzien van een politiek vraagstuk moet derhalve losgekoppeld worden van het relatieve gewicht dat een partij eraan geeft. Hieronder wordt uiteengezet op welke wijze de positie van politieke partijen kan worden gemeten, zonder dat de omvang van het verkiezingsprogramma hierop van invloed is.

De methode is betrekkelijk simpel. Als bijvoorbeeld een partij voorstander is van het verlenen van lastenverlichting, dan krijgt deze partij voor dit item een '+' score. Als een andere partij ook voor lastenverlichting is, maar bovendien de lasten voor de burgers voor een veel hoger bedrag wil verlichten, dan krijgt deze partij toch niet meer dan een '+' score voor dit item. Met andere woorden: er wordt in de codering van de scores geen verschil in intensiteit aangegeven. Voor elk item moet worden vastgesteld of een partij voor of tegen is. Indien een partij in haar verkiezingsprogramma onduidelijk is of als het item in het geheel niet wordt genoemd, dan krijgt de partij een nulscore.

Bij de selectie van de items per dimensie speelt een aantal overwegingen een rol. Voor zover mogelijk worden issues gekozen die een zekere rol spelen in de media. Dit wil zeggen dat de voorkeur uitgaat naar items waarop de politieke partijen zich blijkbaar profileren. Om van de reeks items een dimensie of schaal te kunnen construeren, is het ook noodzakelijk dat de samenhang tussen de scores van de partijen op de verschillende items sterk genoeg is. Op basis van deze eis kunnen 'bekende' items geschrapt worden, omdat de issues niet schalen met de andere items. Omgekeerd kunnen minder bekende items worden toegevoegd, omdat zij meehelpen aan de ontwikkeling van een sterke schaal. De selectie van items heeft uiteraard consequenties voor de positie van de partijen op de dimensies. Hoe sterker de schaal, des te kleiner het effect is van de verandering van items op de positie van de politieke partijen. Bovendien is het effect van één item op de positionering van een partij klein, omdat elke dimensie is samengesteld uit tien items. Elke dimensie heeft een minimumscore van minus 10 en een maximumscore van plus 10, waardoor een partij op 21 verschillende posities op een dimensie geplaatst kan worden.

plaatsbepaling van de politieke partijen in 2002

In tabel 1 zijn de scores van tien politieke partijen weergegeven op de economische en de culturele dimensie. Naast de totaalscores op deze dimensies zijn ook de gestandaardiseerde scores (z-scores) gepresenteerd. De VVD scoort op alle tien items van de economische dimensie een '+', wat betekent dat zij in alle gevallen voorstander is van een markteconomie. Met deze score neemt de VVD de meest 'rechtse' positie in op de economische dimensie. Haar natuurlijke opponent op het terrein van

de economie is de SP, die op vrijwel alle items de score ‘-’ heeft gekregen. Deze partij neemt met ‘-9’ de meest ‘linkse’ positie in. Opvallend is dat de LPF met ‘+4’ dezelfde positie inneemt als het CDA en daarmee dicht in de buurt staat van D66. Bovendien is het interessant om vast te stellen dat de orthodox-christelijke partijen (SGP en ChristenUnie – het samenwerkingsverband van GPV en RPF in 2002, in de tabel aangeduid als CU) met hun economische voorstellen ‘linkser’ zijn dan het CDA. De kwalificatie van ‘klein rechts’ is voor deze partijen niet meer van toepassing.³¹

Tabel 1. Scores op de economische en culturele dimensies bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002

	economie		cultuur		links-rechts
	score	z-score	score	z-score	score
CDA	+4	0,36	+2	-0,18	+6
CU	+1	-0,16	+4	0,26	+5
D66	+3	0,19	-1	-0,85	+2
GL	-8	-1,70	-7	-2,18	-15
LN	+2	0,01	+6	0,70	+8
LPF	+4	0,36	+10	1,59	+14
PvdA	-2	-0,67	+2	-0,18	0
SP	-9	-1,87	-2	-1,07	-11
SGP	+3	0,19	+5	0,48	+8
VVD	+10	1,39	+6	0,70	+16

Voor de culturele dimensie is gebruikt gemaakt van items die enerzijds betrekking hebben op de instroom van nieuwkomers en anderzijds op de socialisatie en assimilatie van alle allochtonen (oud- en nieuwkomers). De LPF krijgt op alle tien items de score ‘+’. Daarmee neemt deze partij de uiterste positie in op de culturele dimensie. Dicht in de buurt van de LPF staan de VVD en Leefbaar Nederland met ‘+6’. De tegenpool van de LPF is GroenLinks (GL), die expliciet kiest voor de verdediging van de multiculturele samenleving en voorstander is van een humaan toelatingsbeleid voor nieuwkomers. GroenLinks is een van de weinige partijen die in zijn programma de subsidies voor allochtone verenigingen wil handhaven als instrument voor de integratie van de allochtonen in de Nederlandse samenleving. Een standpunt overigens dat in 1998 nog door alle partijen – minus de CD – werd verdedigd.

De christelijke partijen zijn in meer (SGP en ChristenUnie) of mindere mate (CDA) voorstander van een monoculturele samenleving en zij kiezen ook in 2002 voor de markteconomie. Binnen het christelijke blok is op economisch gebied de volgorde van 1998 (CDA – GPV/RPF – SGP) in 2002 veranderd (CU – SGP – CDA).

De drie socialistische partijen (zoals SP, GL en PvdA hier om modelmatige redenen worden geschouwd) staan op de economische dimensie aan de kant van de staatsinterventie. De eerste twee bevinden zich dicht bij het uiterste van de economische dimensie, terwijl de PvdA niet ver van het centrum is gepositioneerd. Op de culturele dimensie nemen deze drie partijen verschillende posities in. De positie van de PvdA is dicht bij de ChristenUnie en het CDA gelegen, terwijl de SP dicht bij D66 te vinden is. GroenLinks neemt, zoals vermeld, op deze dimensie de meest extreme positie in.

De beide liberale partijen VVD en D66 hebben een positieve score op de economische dimensie, wat aangeeft dat zij voorstander zijn van de markteconomie. Maar zelfs op het economische terrein is de afstand tussen beide partijen aanzienlijk. De VVD neemt net als in 1998 de meest extreme positie in op de economische dimensie, terwijl D66 dicht bij het midden te vinden is.³² Het verschil tussen de VVD en D66 is op de culturele dimensie nog groter. Deze afstand is ontstaan op het congres van de VVD in januari 2002, waar het conceptverkiezingsprogramma werd vastgesteld. Aan de vooravond van dit congres was er nauwelijks verschil tussen de opvattingen van D66 en de VVD. Als men het ontwerpprogramma analyseert, dan blijkt dat de VVD min of meer neutraal stond tegen de multiculturele samenleving en de score '+1' krijgt. Tijdens het congres is de VVD veranderd in een partij die zich bijzonder sterk maakt voor de monoculturele samenleving; het definitieve verkiezingsprogramma krijgt de score '+6'.

de veranderende positie van de VVD en de opkomst van de LPF

Zoals hierboven al aangeduid, zijn op de economische dimensie de SP en de VVD elkaars tegenpolen; op de culturele dimensie nemen de LPF en GroenLinks de extreme posities in. Aan de hand van figuur 3 wordt ingegaan op de gedachte dat de partijen naar het midden zijn geschoven en dat daardoor ter rechterzijde van de VVD ruimte is ontstaan voor een rechts-populistische partij.³³ Deze verklaring van het succes van de LPF wordt ook in kringen van de VVD gedeeld en daaraan wordt de conclusie verbonden dat de liberalen weer naar de rechterflank van het politieke spectrum moeten terugkeren.³⁴

De uitspraken over de verschuiving van de VVD naar links, in de richting van het midden, gaan uit van de veronderstelling dat alle issues op één dominante 'conflict-dimensie' kunnen worden geplaatst – de bekende links-rechtsoriëntatie. Als de economische en culturele issues echter worden samengevoegd tot die ene conflict-dimensie, dan blijkt dat de VVD niet naar links maar naar rechts is opgeschoven. Ten behoeve van de argumentatie zijn in tabel 1 de scores op de economische en culturele

dimensie opgeteld tot de somscore op de links-rechtsoriëntatie. Voordat Fortuyn met zijn culturele thema's de politieke agenda bepaalde, nam de VVD reeds de meest extreme positie op de economische dimensie in. Deze positie werd mede bepaald door de opvattingen van deze partij over de privatisering van nutsbedrijven en het verstrekken van lastenverlichting aan de burgers. Fortuyn was tegen de privatisering van nutsbedrijven, omdat hij – en velen met hem – vaststelde dat de retoriek van de privatisering in de praktijk niet werd waargemaakt. Op de economische dimensie bevindt Fortuyns LPF zich ter linkerzijde van de VVD.

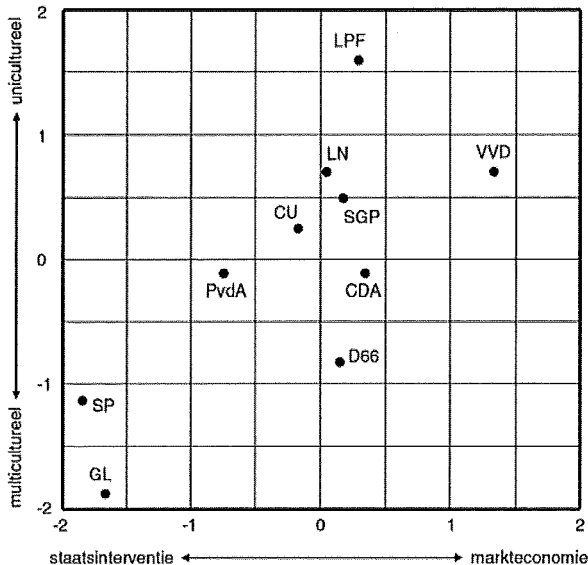
De LPF positioneerde zich niet op het uiterste van de economische dimensie, maar wel op het extreem van de culturele dimensie. Op het al aangehaalde congres van januari 2002 zag de VVD kennelijk in dat haar oorspronkelijke positie op de culturele dimensie te ver verwijderd was van die van de LPF, en dat een extremere opstelling wenselijk was. Tijdens deze bijeenkomst heeft zij veel standpunten van Fortuyn overgenomen. Als men deze verandering van de positie van de liberalen interpreteert in termen van de links-rechtsschaal, dan blijkt dat de LPF nog steeds links van de VVD staat. Aangezien de VVD op alle economische issues reeds de meest extreme positie innam, betekent de toevoeging van de culturele issues aan de links-rechtsschaal dat de VVD naar rechts – en niet naar links – is opgeschoven.

De uitspraak dat partijen zich naar het midden bewegen, is niet gebaseerd op een empirische waarneming. De uitspraak is in feite een verwoording van de assumptie van het 'nabijheidsmodel' van partijconcurrentie. Het nabijheidsmodel veronderstelt namelijk een concurrentiestrijd rond de mediane kiezer. Aan de hand van de analyse van de verkiezingsprogramma's kan worden vastgesteld dat de partijen zich veel eerder op de extremen van de verschillende politieke dimensies profileren, dan dat zij zich richten op de mediane kiezer die zich in het midden van de links-rechtsspectrum zou bevinden. Dit betekent dat op basis van de inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's uitspraken kunnen worden weerlegd als zouden partijen – en dan met name de VVD – zich in de richting van de mediane kiezer bewegen. Bovendien impliceert de uitspraak dat het electorale succes van de LPF te danken is aan het feit dat deze partij in het door de VVD opengelaten 'rechtse gat' is gesprongen, dat de kiezers in groten getale naar rechts zijn geschoven. Uit kiezersonderzoek blijkt echter niet dat er sprake is geweest van een massale verschuiving van de kiezers naar de rechterzijde van de VVD.³⁵ De vraag is wat dan wel het succes van de LPF kan verklaren. Het antwoord kan alleen gegeven worden door electoraal onderzoek. Uit dergelijke studies blijkt dat het multiculturele issue een veel sterkere verklaring geeft voor het stemgedrag van de LPF-kiezer dan de links-rechtstegenstelling.³⁶

Hoewel de samenhang tussen de economische en culturele dimensie bijzonder groot is, zou een samenvoeging van beide tot één dimensie kunnen leiden tot een verlies van relevante informatie. In dit verband wordt de voorkeur gegeven aan een tweedimensionaal model boven een eendimensionaal model. In figuur 3 zijn beide dimensies gebruikt voor de constructie van de politieke ruimte van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002. In figuur 3 staat de economische dimensie op de horizontale as en de culturele dimensie op de verticale as.

Aan de hand van figuur 3 wordt duidelijk welke beweging de VVD had moeten maken, wanneer zij dichterbij de LPF had willen komen. Op de culturele dimensie zou de VVD op nog een aantal items de standpunten van Fortuyn moeten overnemen (verschuiving naar 'rechts'). Maar dit zou nog niet voldoende zijn geweest: om in de buurt van de LPF te komen zou de VVD verder op verschillende economische items hebben moeten afstappen van haar marktgerichte oriëntatie (verschuiving naar 'links'). Deze subtiliteiten gaan volledig verloren indien men de posities van partijen alleen maar bekijkt aan de hand van een eendimensionale links-rechtsoriëntatie.³⁷

Figuur 3. Model van de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002

4. Slot

Een analyse van de inhoud van de verkiezingsprogramma's maakt het mogelijk politieke partijen te plaatsen in een politieke ruimte. Uit de positie van de partijen op de verschillende dimensies kan worden vastgesteld dat zij sterk van elkaar verschillen. Bestudering van de verkiezingsprogramma's toont aan dat vergeleken met de situatie in 1998, in 2002 de diversiteit en pluriformiteit van de opvattingen van de partijen eerder groter dan kleiner zijn geworden. Niet alleen zijn er meer kleuren op het politieke spectrum te onderscheiden, maar ook de opvatting dat de politieke partijen naar het midden toe kruipen wordt niet bevestigd. Op basis van de inhoudsanalyse van de programma's kan worden vastgesteld dat als er al sprake is van een tendens, deze in de richting van de extremen van de verschillende dimensies gaat. Anders gezegd: de politieke partijen stellen zich betrekkelijk radicaal op en richten zich niet op het politiek midden waar de mediane kiezer zou zijn te vinden. Welke issues men ook neemt voor de economische dimensie, de VVD heeft vrijwel altijd de maximale score en komt daarmee altijd uit op het 'rechter' uiterste. De SP en GroenLinks zitten altijd op het 'linker' extreem van die dimensie. Hetzelfde geldt voor de LPF en GroenLinks als het gaat om de culturele dimensie.

Deze conclusie is niet alleen relevant voor de studie van de positie van politieke partijen, maar is ook van belang voor het electorale onderzoek. Dit gaat namelijk grotendeels van de aanname uit dat partijen zich bewegen in de richting van de mediane kiezer. Deze veronderstelling vormt ook de basis voor de uitspraak dat de partijen zich naar het midden bewegen. Men denkt dat men hiermee een empirische uitspraak doet, maar in feite verwoordt men de assumptie van het nabijheidsmodel van partijconcurrentie. Dit model veronderstelt namelijk een concurrentie rond de mediane kiezer. Aan de hand van de analyse van de verkiezingsprogramma's kan echter worden vastgesteld dat de partijen zich in 2002 veeleer op de extremen van de verschillende politieke dimensies profileren, dan dat zij zich op de mediane kiezer oriënteren. Dit impliceert dat het electorale onderzoek moet afstappen van het nabijheidsmodel en overstappen naar het 'directionele model' van partijconcurrentie, aangezien volgens dit model een partij zich niet richt op de gematigde opvattingen van de mediane kiezer, maar veel meer op extreme standpunten.³⁸

Afgezien van het feit dat het onderzoek van verkiezingsprogramma's allerlei opvattingen empirisch kan weerleggen dan wel bevestigen en richting kan geven aan het electoraal onderzoek, is het belang ervan vooral gelegen in het bepalen van de positie van partijen in een ruimtelijk model. De politieke ruimte is geen zuiver objectieve representatie

van de politieke werkelijkheid alsof het de enige mogelijkheid is. Anderzijds is de politieke ruimte niet een louter subjectieve impressie, die door anderen niet reproduceerbaar zou zijn. De politieke ruimte is gerelateerd aan wat er in de politieke werkelijkheid gebeurt. Het kan bijvoorbeeld niet zo zijn dat voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 een dimensie wordt geconstrueerd in de politieke ruimte, bijvoorbeeld een ecologische dimensie, terwijl niemand het idee heeft dat milieu-issues een rol hebben gespeeld in de campagne. Anders gezegd: de gehanteerde dimensies in de politieke ruimte moeten gebaseerd worden op een notie van 'common sense'; anders is er sprake van een volstrekt idiosyncratisch model.

Volgens de Amerikaanse politicoloog E.E. Schattschneider is wat er in de politiek gebeurt afhankelijk van de wijze waarop mensen zijn verdeeld over allerlei mogelijke scheidslijnen – 'lines of cleavage'.³⁹ De economische en culturele dimensie waren in de verkiezingen van 2002 de relevante 'lines of cleavage' waarover de kiezers verdeeld waren. Deze twee dimensies vormen de kern van de politieke ruimte van 2002. Uit de vergelijking van de modellen van 1998 en 2002 kan worden geconcludeerd dat de drie ideologische hoofdstromingen – de socialisten, liberalen en confessionelen – hun greep op de Nederlandse politiek in 2002 zijn kwijtgeraakt. Fortuyn heeft de gevestigde partijen gedwongen om de campagne te voeren met een door hem geformuleerde politieke agenda. In navolging van de politicoloog P. Mair kan opnieuw Schattschneider worden aangehaald, die stelt dat de essentie van een partijsysteem ligt in het vermogen om nieuwe thema's van nieuwe partijen buiten de deur te houden of te absorberen.⁴⁰ Fortuyn heeft met zijn culturele opvattingen een nieuwe scheidslijn in de politiek weten te brengen. En Schattschneider stelde dat "every shift of the line of cleavage affects the nature of the conflict, produces a new set of winners and losers and a new kind of result".⁴¹

Juist vanwege het onbekende electorale effect van een nieuwe dimensie, zullen de gevestigde partijen trachten te voorkomen dat een nieuw thema op de politieke agenda wordt geplaatst. Feit is dat deze partijen hierin gefaald hebben. Maar door de moord op Fortuyn en het amateurisme van zijn opvolgers is de LPF er niet in geslaagd haar grip op de politiek te laten beklijven. De Tweede-Kamerverkiezingen van 2003 hebben de macht teruggebracht naar de gevestigde partijen. Alleen zijn de dimensies van de partijconcurrentie van vroeger (model 1998) verdwenen en is men op zoek naar een standpunt en een positie in de nieuwe politieke ruimte (model 2002).

De kamerverkiezingen van 2002 hebben echter meer veranderd dan alleen de dimensies in de politieke ruimte. Gezien de sterke polarisatie tussen de politieke partijen en gezien de manifeste verdeeldheid van de

kiezers over met name de culturele dimensie, kan ook gesproken worden van een verandering op het niveau van het democratisch stelsel. Dit punt kan duidelijk worden gemaakt aan de hand van een aangepaste typologie van de Nederlandse politicoloog A. Lijphart in figuur 4.⁴² Zijn verdeling van ‘politieke cultuur’ in ‘homogeen’ en ‘verzuild’ is hier vervangen door de oriëntatie van het electoraat op Schattschneiders ‘lines of cleavage’.

Figuur 4. Typologie van democratische stelsels

		oriëntatie van de massa	
		latent verdeeld	manifest verdeeld
gedrag van politieke elite	samenwerking	consensus democratie	pacificatie democratie
	concurrentie	centripetale democratie	centrifugale democratie

Tijdens de regeringsperiode van paars werd de tegenstelling tussen de politieke partijen gekenmerkt door de afwezigheid van politieke strijd. Hoewel er verschil van mening is over de voor- en nadelen van deze zogeheten consensusdemocratie, is er in de literatuur wel overeenstemming over het feit dat er sprake is van afwezigheid van polarisatie.⁴³ De positie van politieke partijen in de paarse periode wordt weergegeven door het model van 1998. Dit model valt in Lijpharts typologie binnen de cel van de consensusdemocratie. Gezien de polarisatie op met name de culturele dimensie, kan de verandering van het model 1998 naar 2002 worden beschouwd als een transformatie van een gedepolitiseerde of consensus-democratie naar een centrifugale democratie.⁴⁴

Bijlage

Economische dimensie (x - as) (zie ook de tabel op blz. 225)

Items	Codering
X ₁ marktwerking gezondheidszorg	pro (+) contra (-)
X ₂ lastenverlichting	pro (+) contra (-)
X ₃ bezuinigen bij economische achteruitgang	pro (+) contra (-)
X ₄ koppeling uitkering	pro (+) contra (-)
X ₅ instroom WAO beperken	pro (+) contra (-)
X ₆ privatiseren nutsbedrijven	pro (+) contra (-)
X ₇ verlaging alle belastingen	pro (+) contra (-)
X ₈ matiging inkomens	pro (+) contra (-)
X ₉ flexibeler arbeidsmarkt	pro (+) contra (-)
Z ₁₀ sollicitatie plicht 57,5 jaar	pro (+) contra (-)

Culturele dimensie (y - as) (zie ook de tabel op blz. 226)

Items	Codering
Y ₁ gezinshereniging beperken	pro (+) contra (-)
Y ₂ verblijfsvergunning strenger	pro (+) contra (-)
Y ₃ spreiding allochtonen	pro (+) contra (-)
Y ₄ instroom migranten beperken	pro (+) contra (-)
Y ₅ naturalisatie strenger	pro (+) contra (-)
Y ₆ subsidie allochtone organisaties afschaffen	pro (+) contra (-)
Y ₇ geen overheidsgeld voor OALT	pro (+) contra (-)
Y ₈ eisen inburgering strenger	pro (+) contra (-)
Y ₉ probleem van de islam	benadrukken (+) relativeren (-)
Y ₁₀ acceptatie culturele diversiteit	contra (+) pro (-)

N.B. De getallen in de matrices op bladzijde 225 en 226 verwijzen naar de pagina's van het boek *Verkiezingsprogramma's 1998. Bijgebracht door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en van een register voorzien door Prof.dr. I Lipschits*, Den Haag, 1998; en *Verkiezingsprogramma's 2002 & 2003. Bijgebracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen*, Amsterdam, z.j. (2003). Hierin zijn de programma's van alle politieke partijen gebundeld die in tenminste tien kieskringen hebben meegedaan voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003.

Tabel 1. Scores van de politieke partijen op de economische dimensie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	totaal
CDA	+ 30	+ 21	+21	0	+ 20	0	- 55	+ 58	0	0	+4
CU	- 94	+ 129	+128	- 87	- 122	- 126	+ 123	+ 58	0	+ 99	+1
D66	+ 180	+ 162	+179	- 158	- 157	0	+158	0	+ 156	0	+3
GL	- 254	- 242	- 294	- 245	- 238	- 213	- 243	0	0	- 239	-8
LN	+ 322	+ 357	- 333	0	+ 346	0	0	0	0	0	+2
LPF	+ 374	+382	+391	0	+381	0	- 391	0	+ 383	0	+4
PvdA	- 424	0	- 492	0	-427	0	- 428	+ 480	+428	0	-2
SP	- 590	- 640	- 640	- 581	- 586	- 586	- 580	0	- 587	- 630	-9
SGP	- 658	+ 666	+ 666	0	- 695	0	+667	+ 694	+ 695	0	+3
VVD	+ 720	+ 726	+ 741	+ 737	+ 739	+ 736	+ 738	+ 755	+ 742	+ 739	+10

Schaalcoëfficiënt Cronbach alpha = .89

Tabel 2. Scores van de politieke partijen op de culturele dimensie bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 en 2003

	Y ₁	Y ₂	Y ₃	Y ₄	Y ₅	Y ₆	Y ₇	Y ₈	Y ₉	Y ₁₀	totaal
CDA	0	+ 50	0	+ 20	0	- 50	0	+ 50	0	0	+2
CU	0	0	+ 76	0	0	0	+ 76	0	+ 115	+ 75	+4
D66	0	0	0	0	0	- 156	+ 154	0	0	- 153	-1
GL	- 289	- 264	- 303	- 265	- 289	- 262	0	+262	- 303	- 262	-7
LN	+ 331	+ 331	+ 334	0	0	0	+ 334	+ 331	+ 311	0	+6
LPF	+ 374	+ 374	+ 376	+ 372	+ 369	+ 374	+ 376	+ 369	+ 374	+ 368	+10
PvdA	0	0	+ 486	0	0	0	0	0	0	+ 486	+2
SP	- 624	+ 626	+ 626	- 623	0	0	0	0	- 533	- 625	-2
SGP	0	0	0	+ 703	0	0	+ 652	+ 652	+ 653	+ 644	+5
VVD	+ 749	+ 749	0	+ 757	0	+ 757	+ 726	+ 749	0	0	+6

Schaalcoëfficiënt Cronbach alpha = .89

noten

¹ Met dank aan S. de Lange, P. Lehning, T. van der Meer, R. van der Veen en H. Vollaard voor hun opmerkingen bij een eerdere versie.

² P. Mair, 'De eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief', in: *B en M*, 29 (2002), no. 3, 160-163.

³ Ph. van Praag, 'The Winners and Losers in a Turbulent Political Year', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 5-22, 13.

⁴ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Rotterdam, 2002.

⁵ P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari en 25 maart 2000.

⁶ W. van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent: Empirical tests of explanations of LPF support', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 89-106, 102; J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 2003, 'Never a Dull Moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002', in: *West European Politics*, 26 (2003), 2 (April), 41-66, 62; en J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 69-87, 84.

⁷ S.L. de Lange, T. van der Meer en H. Pellikaan, 'CDA en PvdA zijn geknipt voor elkaar', in: *Trouw*, 2 april 2002; *idem*, 'Een nieuwe politiek, een nieuw model', in: *de Groene Amsterdammer*, 10 augustus 2002; en H. Pellikaan, 'The Dutch Triangle. The Location of Dutch Party Families in an Ideological Space'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 23-24 mei 2002.

⁸ Zie J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en P.B. Lehning, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Amsterdam, 1989.

⁹ Zie H. Pellikaan, T. van der Meer, en S.L. de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 23-49.

¹⁰ W.S.P. Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*, Rotterdam, 2001, 106.

¹¹ S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, 1996.

¹² M. Sandel, *Democracy's Discontent*, Cambridge (US), 1966.

¹³ J. van Putten, *Politieke stromingen*, Utrecht, 1985, 154.

¹⁴ B. Tromp, 'Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland', in: F. Becker e.a., red., *Inzake beginselen. Het zeventiende Jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 46-67, 60.

¹⁵ K. Groenveld e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, Den Haag, 1995, 23.

¹⁶ J. Elpink en S.L. de Lange, 'Technique dependency in the analysis of party positions in a multidimensional space'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 23-24 mei 2002; zie ook De Lange, Van der Meer en Pellikaan, 'CDA en PvdA zijn geknipt voor elkaar'; en Pellikaan, 'The Dutch Triangle'.

¹⁷ In dit geval vervallen bij de projectie de domeinen met min op de x-as, min op de y-as, en plus op de z-as en met plus op x-as, plus op de y-as, en min op de z-as. Met name het laatste domein is van belang omdat hierin de CD is aangetroffen.

¹⁸ De score van de partijen op de issues en de dimensies van 1998 worden in detail uiteengezet in een boek met de werktitel *Parties in Space*. Op basis van de programma's is het weinig zinvol om een onderscheid te maken tussen 2002 en 2003, aangezien de meeste programma's van 2002 ook zijn gebruikt voor de kamerverkiezingen van 2003. De grote partijen hebben alleen een financiële paragraaf toegevoegd waarin de omvang van de uitgaven is aangepast. Aangezien het bij de codering alleen gaat om de richting van de uitgaven (investeren in de collectieve sector versus bezuinigen), is de omvang ervan niet van belang.

¹⁹ G. Kuypers, *Het politieke spel in Nederland. Diagnoses, remedies en een suggestie*, Meppel, 1967, 165.

²⁰ C. Mudde, 'Het programma van de Centrumstroming', in J.J.M. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Extreem-rechts in Nederland*, Den Haag, 1998, 31-46, 46.

²¹ A.P.M. Lucardie, 'Extreme partijen: doodgravers van de democratie?' in: J.J.M. van Holsteyn en C. Mudde, red., *Democratie in verval*, Amsterdam, 2002, 65-81, 72.

²² G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003.

²³ Lucardie, *op.cit.*, 72.

²⁴ Van Holsteyn en Irwin, *op.cit.*, 62.

²⁵ I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969, 105.

²⁶ Pellikaan, Van der Meer en De Lange, *op.cit.*

²⁷ C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983.

²⁸ H. Pellikaan en J.W. de Keijser, 'Kamerleden in de politieke ruimte', in: M.A.P. Bovens, H. Pellikaan en M.J. Trappenburg, red., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1998, 165-186.

²⁹ M. Laver en P. Mair, 'Party Policy and Cabinet Portfolios in the Netherlands, 1998: Results from an Expert Survey', in: *Acta Politica*, 34 (1999), 49-66.

³⁰ I. Budge e.a., *Mapping Policy Preferences. Estimates for Parties, Electors, and Governments 1945-1998*, Oxford, 2001; M. Laver, red., *Estimating the Policy Position of Political Actors*, Londen, 2001. Zie

voor een Nederlands voorbeeld: P. Pennings en J.E. Keman, “‘Links’ en ‘rechts’ in de Nederlandse politiek”, in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 118-144.

³¹ Zie Pellikaan en De Keijser, *op.cit.*

³² Welke economische items men ook kiest, de VVD neemt in 1998 en in 2002 de extreme positie in op de economische dimensie.

³³ M. Fennema, ‘Pim Fortuyn is bedreiging VVD’, in: *de Volkskrant*, 3 september 2001; J.A.A. Thomassen, ‘Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland’, in J.J.A. Thomassen, C.W.A.M. Aarts en H. van der Kolk, red., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek*, Den Haag, 2000, 203-217.

³⁴ E.R. van de Haar en J. Livestro, *Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de VVD*, Den Haag, 2003.

³⁵ Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, *op.cit.*

³⁶ Van der Brug, *op.cit.*

³⁷ In dit verband zal verder niet worden ingegaan op de voor- en nadelen van de links-rechtstegenstelling ten opzichte van een meerdimensionaal model. In *Parties in Space* zal de keuze van de dimensies uitvoerig worden toegelicht.

³⁸ C.W.A.M. Aarts, ‘Modellen van partijconcurrentie’, in: H. Pellikaan en W. Hout, red., *Economische modellen en politieke besluitvorming. Inleiding in de rationele-keuzetheorie*, Bussum, 1998, 219-248.

³⁹ E.E. Schattschneider, *The Semisovereign People. A Realist's View of Democracy in America*, New York, 1960.

⁴⁰ P. Mair, *Party System Change. Approaches and Interpretations*, Oxford, 1997.

⁴¹ Schattschneider, *op.cit.*, 61.

⁴² A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, 1968.

⁴³ R.B. Andeweg, ‘Lijphart versus Lijphart: The Cons of Consensus Democracy in Homogeneous Societies’, in: *Acta Politica*, 36 (2001), 2 (Summer), 117-128; R.B. Andeweg en G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, Hampshire, 2002; R.A. Koole en H. Daalder, ‘The Consociational Democracy Model and the Netherlands: Ambivalent Allies?’, in: *ibidem*, 37 (2002), 1/2 (Spring/Summer), 23-43; A. Lijphart, ‘The Pros and Cons – but mainly Pros – of Consensus Democracy’, in: *ibidem*, 36 (2001), 2 (Summer), 129-139; *idem*, ‘The Evolution of Consociational Theory and Consociational Practices, 1965-2000’, in: *ibidem*, 37 (2002), 1/2 (Spring/Summer), 11-22.

⁴⁴ Pellikaan, Van der Meer en De Lange, *op.cit.*, 45.